

نقش اخلاص در عبادت در زندگی عرفانی حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها)

سمیه شعبانی^۱ و رضا تاج‌آبادی^۲

۲۴

دوره جدید، سال ۶، شماره ۴،
پیاپی ۲۴ زمستان ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۱/۰۶/۱۹
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۲/۰۳/۲۰
صص: ۶-۲۲

شاپا چاپی: ۲۵۸۸-۷۴۷۵
الکترونیکی: ۲۶۴۵-۴۷۴۲

چکیده

حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها)، اسوه بی‌بدیل عبادت و معنویت، چنان در حریم بندگی خداوند سیر می‌کرد که زندگی‌اش آینه‌ای تمام‌نما از خضوع و خلوص بود. پژوهش حاضر با هدف تبیین جایگاه معنوی و بندگی در زندگانی حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها)، انجام شده است. روش تحقیق حاضر، به صورت مروری، اسنادی و کتابخانه‌ای می‌باشد. بر اساس یافته‌ها، معنویت و عبادت بخش مهمی از حیات آن حضرت را تشکیل می‌داده و ایشان با اوصافی همچون «عابده»، «زاهده»، «راکعه» و «ساجده» شناخته می‌شدند. روایات متعددی بر خشوع و عبودیت خالصانه ایشان در پیشگاه الهی دلالت دارند. نگرش توحیدی حضرت فاطمه (سلام الله علیها) موجب رسیدن به کمال اخلاص در رفتار، از جمله در عبادت، شده بود. ایشان راز نزول خیرات و مصلحت‌های الهی را در خالص‌سازی عبادت می‌دانستند. این معرفت و بصیرت عمیق، به توکلی انجامید که تمامی برنامه‌های زندگی‌اش را به ذات حق واگذار می‌کرد و در مناجات با معبود متجلی می‌ساخت.

کلیدواژه‌ها: معنویت و عرفان زهرایی، نماز، عبادت و معنویت، سبک زندگی فاطمی، حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها).

۱. کارشناس ارشد حقوق عمومی.

۲. پژوهشگر و مدرس دانشگاه جامع علمی کاربردی و مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان مرکزی؛

(نویسنده مسئول)؛ پست الکترونیکی: tajabadireza@yahoo.com

کلید فهم عزت، سرافرازی، قدرت و عظمت بی‌مانند حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) و اسرار حالات بندگی ایشان را باید در سیره و سبک عبادت قرآنی آن بانوی بزرگ جستجو کرد. اگرچه حضرت زهرا (سلام الله علیها) از حیث سنی در دوره جوانی به سر می‌بردند، اما در مقام عبادت و بندگی، همپایه عارفان پیر و سالخورده، همواره دست نیاز به درگاه خداوند بلند می‌داشتند و قامتشان در راه عبادت، پیوسته در رکوع و سجود بود. ایشان خداوند را با تمامی ذرات وجود پرستش می‌کردند و مظهر کامل عبادت به معنای حقیقی آن بودند و در همه احوال، یاد خدا مایه آرامش جانشان می‌گردید (جلیل‌زاده، ۱۳۹۷: ص ۲۱).

سبک عبادت حضرت زهرا (سلام الله علیها)، نمادی عینی از مصداق این آیه شریفه بود: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ...»؛ «همان کسانی که خدا را در حال ایستاده و نشسته و آنگاه که بر پهلو آرمیده‌اند، یاد می‌کنند...» (آل عمران: ۱۹۱). کیفیت عبادت ایشان، هرگز خشک و بیروح نبود؛ بلکه به‌عنوان بانوی عالمه و محدثه، عبادتشان همواره همراه با خشوع، خشیت و خلوص بود. قرآن کریم چنین عبادتی را می‌ستاید: «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ * الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ»؛ «به یقین مؤمنان رستگار شدند، همانان که در نمازشان خشوع دارند» (مؤمنون: ۱-۲).

عبادت همراه با خشوع، که به معنای حضور قلب در پیشگاه خداوند است، همواره مورد تأکید بوده و آنچه اهمیت دارد، کیفیت و روح عبادت است. هنگامی که حضرت زهرا (سلام الله علیها) در محراب عبادت قرار می‌گرفت، حالتی دگرگون می‌یافت؛ خشیت الهی سراسر وجودش را فرا می‌گرفت، ستون‌های بدنش به لرزه درمی‌آمد و اشک‌های سوزانش جاری می‌شد و با تمامی وجود، در محضر پروردگار حاضر می‌گشت (احمدی، ۱۳۸۵: ص ۷۱). از مجموع روایات نقل شده درباره سبک عبادت حضرت فاطمه (سلام الله علیها)، خشوع و عبودیت خالصانه ایشان به وضوح قابل برداشت است. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از عظمت و چگونگی عبادت و راز و نیاز شبانه دخترشان چنین پرده برداشته و ندای خداوند خطاب به فرشتگان را این‌گونه بازگو

می‌فرمایند: «ای فرشتگانم! به فاطمه بنگرید که چگونه از ترس من در پیشگاهم ایستاده و اعضای بدنش می‌لرزد و من قلبش را به عبادت خود مشغول ساخته‌ام. گواه باشید که من شیعیان و دوستان او را از آتش دوزخ در امان نهادم» (بحرانی اصفهانی، ۱۴۱۳ ق، ج ۱۱، قسم ۲: ص ۵۴۶). این روایت گواه آن است که عبادت حضرت زهرا (سلام الله علیها) با حضوری چنان ژرف همراه بود که وجود انسان را متحول و از نفس اماره جدا ساخته، شخصیتی نو و الهی می‌بخشد. در تأیید این سبک خاشعانه، روایات دیگری نیز نقل شده است. امام حسن مجتبی (علیه السلام) می‌فرماید: «شب جمعه مادرم فاطمه (سلام الله علیها) را دیدم که پیوسته در محراب به رکوع و سجود مشغول بود تا سپیده صبح طلوع کرد. او بسیار برای مردان و زنان مؤمن دعا می‌کرد، اما برای خود دعایی نکرد. هنگامی که علت را پرسیدم، فرمود: "الجارُ ثمَّ الدارُ"؛ اول همسایه، سپس خانه» (اربلی، ج ۱: ص ۴۶۸). همچنین مرحوم مجلسی روایتی را نقل می‌کند که: «در دنیا هیچ‌کس عابدتر از فاطمه (سلام الله علیها) نبوده است؛ آن‌قدر برای عبادت خدا در محراب می‌ایستاد که پاهای مبارکش ورم می‌کرد» (مجلسی، ۱۳۷۹، ج ۴۳: ص ۳۶۵).

حضرت فاطمه (سلام الله علیها) هیچ لذتی را برتر از عبادت و راز و نیاز با معبود بی‌همتا نمی‌دانستند و چنان در آن غرق می‌شدند که گویی در زمین نبودند. از سوی دیگر، عبادت ایشان، نقش یک آموزش عملی و تربیتی برای فرزندان‌شان نیز ایفا می‌کرد. فرزندان حضرت با مشاهده عبادت خالصانه مادر، از او الگوبرداری کرده و این سیره را به نسل‌های آینده منتقل می‌نمودند (ارفعی، ۱۳۸۰: ص ۵۴). این عبادت بی‌نظیر موجب شد تا فرشتگان الهی پیوسته بر ایشان درود بفرستند. ابن عباس از پیامبر (صلی الله علیه و آله) نقل کرده که فرمودند: «دخترم فاطمه، سرور زنان جهانیان از اولین و آخرین است. هنگامی که در محراب عبادت می‌ایستد، هفتاد هزار فرشته از قربان درگاه الهی بر او سلام می‌گویند و همان ندایی را به او می‌رسانند که به مریم گفتند: "إِذْ قَالَتِ الْمَلَايِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ..."» (آل عمران: ۴۲)» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳: ص ۲۹۵). تعقیبات ارزشمند پس از نمازها و نیز نمازها و دعاهای گوناگونی که از آن حضرت روایت شده، نیز گواهی بر عبادت بی‌نظیر ایشان است. تمام کسانی که خواهان تاسی به سیره حضرت زهرا (سلام الله علیها) هستند، باید با عبادت خداوند انسی

بیشتر بگیرند، با حضور قلبی کامل به بندگی بپردازند و از نماز، دعا و توجه به خداوند غافل نمانند (مجلات، ۱۳۶۸، ج ۱: ص ۱۸۰).

ارتباط با خداوند، حقیقت انسان را دگرگون ساخته، از پلیدی‌ها جدا نموده و با نیکی‌ها پیوند می‌زند؛ البته به شرطی که از روی حقیقت و با حضور قلب باشد، همان‌گونه که زهرا (سلام الله علیها) عبادت می‌کرد (حسینیان قمی، ۱۳۷۹: ص ۴۹). ایشان در عبادت، روح و جان خویش را یکسره در خدمت عبودیت معبود به کار می‌گرفتند. آنچه فاطمه زهرا (سلام الله علیها) را به چنین مقامات معنوی و کمالات وجودی رساند، همانا "عبد مخلص خدا" بودن ایشان بود؛ عبودیتی عارفانه و عاشقانه که تنها در اندیشه وصال محبوب و لقاء الله معنا می‌یافت (رودگر، ۱۳۹۰: ص ۲۸). در این مقاله، عبادت و راز و نیاز عرفانی حضرت زهرا (سلام الله علیها) در زندگی نورانی‌شان مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

بیان مسئله

وضعیت زن در دنیای امروز به گونه‌ای است که گویی از انبوه تبلیغات و مکتب‌سازی‌های بی‌ثمر، خسته و فرسوده شده و خواستار راه و رسمی بی‌دغدغه‌تر است؛ راهی که هم شرور و مفسد را از او دور دارد و هم فطرت و وجدانش را اقیاع کند. زن معاصر، نه تنها در ایران، که در سراسر جهان، به الگو نیاز دارد؛ نمونه‌ای موفق از یک زندگی سعادت‌مند را جستجو می‌کند و اسوه‌ای در خور تبعیت می‌طلبد تا در سایه‌ی آن، «چگونه شدن» و «چگونه ماندن» را بیاموزد (قائم‌ی، ۱۳۸۶: ص ۲۱). در این بحران جهانی و عصر پر آشوب تضادها و تعارضات، در میان ازدحام افکار پریشان و انبوه راه‌های انحرافی، معرفی حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) و سیره‌ی متعالی ایشان می‌تواند پویندگان راه حق را اقیاع نموده و آرمان‌هایی را که زن طی قرن‌ها در جستجوی آن بوده، محقق سازد. هر که از قرآن جدا نشود و حجت و برگزیده‌ی خدا باشد، بهترین معیار سنجش برای دیگران خواهد بود. از این رو، حضرت فاطمه (سلام الله علیها) الگویی درخشان برای تمامی نسل‌ها، اعصار و تاریخ بشریت به شمار می‌آیند. خداوند متعال ایشان را از میان همه‌ی زنان عالم برگزید و چراغ هدایت جامعه‌ی زنان قرار داد. با وجود چنین الگوی آسمانی، هیچ زنی در وادی حیرت نخواهد ماند و اگر بخواهد به نمونه‌ی مورد پسند خداوند دست یابد، راهی جز انطباق و هماهنگی با این اسوه‌ی بی‌بدیل ندارد. خودسازی زن نیز در گرو

هماهنگ ساختن سبک زندگی با سیره‌ی حضرت فاطمه (سلام الله علیها) است، به گونه‌ای که رفتار و منش وی، یاد آن بانوی بزرگ را در دل‌ها زنده نگاه دارد.

حضرت فاطمه (سلام الله علیها) کشتی نجات‌بخش زنان از سنت‌های نادرست و گمراهی‌های عصر جاهلیت - چه قدیم و چه جدید - هستند. ایشان شخصیتی آسمانی بودند که برای رشد و تعالی انسان‌ها، به ویژه زنان، به دنیا آمدند. هر زنی که از این الگوی الهی فاصله بگیرد، در سبک زندگی خود دچار سردرگمی و حیرانی شده، در گرداب شهوات، مصرف‌گرایی و تجملات زندگی مدرن گرفتار می‌آید، تا آنجا که خورشید حیات حقیقی‌اش به افول می‌گراید (اکبری، ۱۳۸۹: ص ۱۳۰-۱۳۱).

یکی از عوامل اصلی بدبختی‌های بشر، فاصله گرفتن از الگوهای آسمانی است که عمدتاً در نتیجه‌ی خطا در گزینش الگو رخ می‌دهد. تنها کسی می‌تواند اسوه‌ی راستین زنان باشد که در اندیشه، اخلاق و عمل از همگان برتر باشد و این مقام، تنها شایسته‌ی حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) است. اسوه‌های ناصحیح و الگوهای کاذب، همواره برای انسان‌ها خطرآفرین و خسارت‌بار بوده‌اند. از همین رو، قافله‌ی انسانیت باید به استقبال الگوهای آسمانی برود و قدم در جای قدم آنان بگذارد.

پیشینه پژوهش

آذریان و رضوی‌دوست (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «نگاهی به عبادت بانوی بانوان حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها)» بیان کرده‌اند که ایشان در هنگام عبادت، چنان در راز و نیاز با خالق هستی غرق می‌شدند که نور محراب عبادتشان همچون ستاره‌ای برای آسمانی‌ها می‌درخشید و خداوند منان به عبادت و نیایش فاطمه‌ی زهرا (سلام الله علیها) مباهات می‌فرمود. آنان خاطر نشان ساخته‌اند که حضرت در عمر کوتاه خویش، چنان زیبا و پربر زنگی کردند که تمامی زوایای زندگی‌شان برای زن و مرد، کوچک و بزرگ، الگویی کامل به شمار می‌رود. بنت‌الرسول (صلی الله علیه و آله) همان‌گونه که در همسراری و مدیریت زندگی خانوادگی اسوه بودند، در عبادت و اطاعت از خداوند نیز نمونه‌ای بی‌بدیل محسوب می‌شوند.

بدون شک، انسان نمی‌تواند از مسیر عبادت و بندگی گریزی داشته باشد و در همه‌ی لحظات زندگی‌اش به گونه‌ای در حال بندگی است. اما مسئله‌ای که مطرح می‌باشد، چگونگی شکل‌گیری این عبادت است که به دو صورت ممکن است تحقق یابد: عبادتی صحیح و عبادتی ناصحیح. اگر عبادت انسان در مسیر حق و بر اساس برنامه‌های سعادت‌بخش پروردگار عالم باشد، آنگاه تمامی

استعدادها، هنرها و سرمایه‌های اصیل و معرفتی وی شکوفا خواهد شد و از محدودیت جسم خاکی، وجودی الهی و ملکوتی ساخته خواهد شد. هنگامی که بنده‌ای به خدای متعال متصل گردد، او را بر هر چیزی برتری خواهد داد و در جوار لطف و کرامت او، از حکمت و علم الهی بهره‌مند خواهد شد؛ چنان‌که در حدیث قدسی آمده است: «بنده‌ی من، مرا اطاعت کن تا تو را همانند خود قرار دهم، من زنده‌ای هستم که هرگز نمی‌میرم، تو را نیز زنده‌ای قرار می‌دهم که هرگز نمیری...». همچنین عزیزی (۱۳۷۷) در کتاب «نماز و عبادت فاطمه زهرا (سلام الله علیها)» به بررسی ابعاد مختلف عبادت حضرت پرداخته است. سرفصل‌های اصلی این کتاب عبارت‌اند از: فاطمه‌ی زهرا (سلام الله علیها) کیست؟، جلوه‌های عبادت، نماز و خانواده، خوف فاطمه زهرا (سلام الله علیها) از خداوند، نماز شب فاطمه زهرا (سلام الله علیها)، انس فاطمه زهرا (سلام الله علیها) با قرآن، نمازهای فاطمه زهرا (سلام الله علیها)، تسبیحات فاطمه زهرا (سلام الله علیها)، توسل به فاطمه زهرا (سلام الله علیها) و سخنان فاطمه زهرا (سلام الله علیها)؛ این اثر به تفصیل به بررسی جنبه‌های مختلف زندگی عبادی آن حضرت می‌پردازد.

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر کاربردی و از نوع مروری و کتابخانه‌ای است که با استفاده از منابع معتبر دینی انجام شده است.

ضرورت و اهمیت پژوهش

توجه به عبادت پروردگار در تمامی لحظات زندگی، نگرشی متفاوت به رویدادهای دنیوی و همچنین آغاز زندگی مشترک با محوریت بندگی، درس‌های گران‌بهایی است که می‌توان از سیره حیات‌بخش حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) آموخت و در زندگی به کار بست. سبک زندگی عبادی ایشان، نمایانگر عبادتی عاشقانه، همراه با حضور قلب و نگاهی ژرف و معنوی بود که در تمامی عرصه‌های زندگی‌شان جریان داشت؛ تا آنجا که روشنی عبادت‌هایشان، آسمان و زمین را منور می‌ساخت.

معرفی الگو و الگوگیری در ابعاد گوناگون زندگی، از مسائل رایج در میان تمام جوامع بشری است. قرآن کریم، پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) را به عنوان اسوه‌ی حسنه معرفی می‌کند و آن حضرت نیز در بیانات متعدد، اهل بیت (علیهم السلام) را الگوی امت برمی‌شمارند. در کانون اهل بیت، حضرت فاطمه زهرا (سلام الله

علیها) قرار دارد که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با بیان گهربار «وَهِيَ سَيِّدَةُ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ»، او را الگو و سرور زنان جهان تا روز قیامت معرفی نمودند.

حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) در تمامی ابعاد زندگی، نمونه‌ای کامل و اسوه‌ای بی‌بدیل هستند. ایشان در کمتر از دو دهه از عمر شریف خویش، به چنان مقام و عظمتی دست یافتند که مایه مباهات خداوند در پیشگاه فرشتگان شدند. آن بانوی بزرگ، آن‌قدر در محراب عبادت استقامت ورزیدند تا به «عابدترین فرد» ملقب گشتند و در این مسیر تا بدانجا پیش رفتند که نور عبادتشان از محراب به آسمان تابید و از همین رو به «زهرا» شهرت یافتند.

شخصیت حضرت زهرا (سلام الله علیها) در ابعاد گوناگون، به عنوان الگویی جامع مطرح است و هر بخش از زندگی ایشان، تجلی‌بخش انوار جمال و جلال الهی می‌باشد. آنچه در این نوشتار مورد توجه قرار گرفته، بررسی ابعاد شخصیت عبادی آن حضرت است تا راز ارتباط ناگسسته عبادت ایشان با فلسفه آفرینش، مورد کاوش قرار گیرد.

عرفان، معنویت و عبادت در زندگانی حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها)

عبادت از نظر اسلام، علاوه بر ارزش ذاتی، ضامن تحقق دیگر آموزه‌های دینی به شمار می‌رود. عبادت هم پشتوانه‌ی اخلاق است که هدف بعثت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) بود و هم حامی قانون و عدالتی که مناسبات اجتماعی را سامان می‌بخشد. حضرت زهرا (سلام الله علیها) در خطبه‌ی فدکیه به فلسفه‌ی آفرینش اشاره کرده و بندگی انسان‌ها را یکی از اهداف خلقت معرفی می‌نمایند که در نهایت، سعادت ابدی بشر را تأمین می‌کند (مستقیمی و دریاباری، ۱۳۹۳: ص ۲۲۷). ایشان در بخش پایانی این خطبه بیان می‌دارند که خداوند تنها به وجوب عبادت و اطاعت اکتفا نکرده، بلکه به لطف خویش، برای ایجاد انگیزه در مردم، پاداشی برای اطاعت و کیفری برای عصیان مقرر نموده است تا بندگان از خشم الهی دوری گزینند و به سعادت جاویدان و بهشت رضوان نائل آیند.

از مجموعه‌ی اعمال و گفتار حضرت زهرا (سلام الله علیها) برمی‌آید که محبت به ذات اقدس الهی، در عبادات ایشان تجلی کاملی داشته است. آن حضرت، در کنار خشیتی شگرف از خداوند متعال، با درکی ژرف از زیبایی‌ها، الطاف، رحمانیت و عنایات بی‌پایان پروردگار، او را از صمیم دل می‌پرستیدند و به مناجات و خلوت با معبود عشق می‌ورزیدند. از نکات برجسته در سیره‌ی عبادی و معنوی حضرت، مناجات با خدا برای برآورده شدن نیازهای مردم و اصلاح امور آنان بود. برنامه‌ریزی دقیق ایشان برای عبادت نیز شایان توجه است. در برخی

منابع روایی آمده که حضرت فاطمه (سلام الله علیها) کارهای منزل را میان خود و خادمه‌شان، فضا، تقسیم می‌کردند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳: ص ۲۸).

عرفان زهرایی، عرفانی راستین و استوار در ساحت علمی و عملی است که ظرفیت الگویی کامل شدن برای سالکان راه کمال را دارا می‌باشد. این عرفان، مشتاقان معرفت و شیفتگان راه شهود را در اوج جامعیت خود هدایت می‌کند. عرفان زهرایی، شریعت‌مدار، امامت‌محور و ولایت‌گراست و بندگی عاشقانه را در گرو التزام عملی به شریعت محمدی (صلی الله علیه و آله) و تبعیت از امامت معصوم (علیهم السلام) تعریف می‌نماید. عرفان انسان کاملی چون حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) الگویی برای تمامی مردان و زنان خداجویی فراهم می‌آورد که استعداد سلوک تا مقام شهود را دارا هستند. قرآن‌محوری و امامت‌محوری، دو رکن اصلی این مکتب به شمار می‌روند. در این مسیر، عقلانیت و عدالت در کنار معنویت و فضیلت، راه کمال را هموار ساخته و با محوریت حرکت جوهری و اشتیاقی، سالک را به سرمنزل مقصود رهنمون می‌سازند (رودگر، ۱۳۹۵: ص ۲۰).

عرفان زهرایی، در نماز که عالی‌ترین ظرف ارتباط با خداست، و در ولایت‌گرایی که مظهر کامل دینداری است، متجلی می‌شود. حضور فعال و متعهد در اجتماع با رعایت موازین شرعی، از دیگر مجالیات این عرفان اجتماعی است. برای پیمودن راه فاطمه (سلام الله علیها) می‌بایست اهل گذشت، ایثار، اطاعت از خداوند و عبادتی خالصانه بود (همان، ص ۱۱). عرفان انسانی کامل همچون حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها)، توانایی هدایت، رشد، تعالی و تکامل انسان را داراست. این مسیر، سعادت و ارتقای وجودی تا مقامات والای الهی و تخلق به اخلاق ربانی را در پی دارد. نیل به مقام ولایت الهی، برای هر انسانی با انگیزه و اندیشه‌ی الهی میسر بوده و ایمان و عمل صالح، اساس سلوک سعادت‌مندان و رسیدن به حیات طیبه است (همان، ص ۲۱).

جلوه‌های عبادت فاطمی

وجود مبارک حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) سرشار از عبادت و نماز بود. هنگامی که در محراب عبادت می‌ایستاد، هفتاد هزار فرشته بر ایشان درود می‌فرستادند. ایشان در حال نماز، از خشیت الهی نفس‌نفس می‌زدند. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در شأن عبادت ایشان فرموده‌اند: «دخترم فاطمه، به راستی که او سرور زنان جهانیان از اولین تا آخرین است. هنگامی که در محراب خویش در پیشگاه پروردگار می‌ایستد، نورش برای فرشتگان می‌درخشد، همان‌گونه که ستارگان آسمان برای اهل زمین نورافشانی می‌کنند و خداوند به فرشتگانش

می فرماید: ای فرشتگانم! به کنیزم فاطمه بنگرید که سرور کنیزان من است؛ در برابر من به عبادت ایستاده، در حالی که بدنش از ترس مقامم می لرزد و با تمامی قلبش به عبادت و اطاعتم رو آورده است. شما را گواه می گیرم که شیعیان فاطمه را از آتش دوزخ ایمن کردم» (مجلسی، بحارالانوار، ج ۵، ص ۲۱۹).

حضرت فاطمه (سلام الله علیها) آنچنان با دل شب مانوس و به عبادت شبانه و انس با خدا خو گرفته بود که حتی شب نخست زندگی مشترک را تا صبح به عبادت سپری کرد. درباره آن شب، چنین گزارش شده است: امام علی (علیه السلام) حضرت زهرا (سلام الله علیها) را نگران و گریان یافتند. هنگامی که علت را جویا شدند، بانوی بزرگوار پاسخ دادند: «در احوال خود اندیشیدم و پایان عمر و عالم قبر را به یاد آوردم. امروز از خانه پدر به خانه تو منتقل شدم و روزی دیگر از اینجا به سوی قبر و قیامت خواهم رفت. سوگندت می دهم که بیا تا به نماز بایستیم و این شب را به عبادت خدا بپردازیم» (کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۲۱۶ و شوشتری، احقاق الحق، ج ۴، ص ۴۸۱).

حتی در لحظات پایانی عمر پربرکتش نیز، به اسماء فرمودند: «ای اسماء! عظم را که همیشه می زدم و پیراهنم را که همواره با آن نماز می خواندم، بیاور و بر بالینم بنشین. هنگامی که وقت نماز فرا رسید، مرا بیدار کن. اگر بیدار شدم که نماز می خوانم و اگر نه، کسی را به دنبال علی (علیه السلام) بفرست تا بیاید» (کلینی، اصول کافی، ج ۲، ص ۴۵۲).

ابان بن تغلب از امام صادق (علیه السلام) پرسید: «ای پسر رسول خدا! چرا فاطمه (سلام الله علیها) زهرا نامیده شد؟» امام فرمودند: «زیرا روزی سه بار برای امیرالمؤمنین (علیه السلام) نورافشانی می کرد: هنگام نماز صبح که مردم در خواب بودند، چهره اش نوری سفید می تاباند و خانه های اهل مدینه را روشن می ساخت؛ هنگام روز که برای نماز آماده می شد، جمالش نوری زردگون می افشاند و هنگام غروب آفتاب، چهره اش از شوق شکرگزاری سرخ می شد و نورش بر دیوارهای خانه ها می تابید» (مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۱۱).

حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) همواره در مسیر خودسازی و کمال جویی گام برمی داشت و هر روز بر عبادت و تهجدش افزوده می شد و بیشتر شب ها را به دعا و نیایش و شب زنده داری می گذراند (بابازاده، ۱۳۸۵).

ص ۱۲۳). ابعاد زندگی عبادی حضرت زهرا (سلام الله علیها) چنان گسترده و جلوه‌های پرستش و نیایش چنان درخشان است که همگان را به حیرت و تحسین واداشته و از ایشان عابده‌ای بی‌همتا ساخته است. (مناقب ابن شهر آشوب، ج ۳، ص ۳۴۱). دوست و دشمن بر پیشتازی ایشان در عبادت اعتراف کرده‌اند. حسن بصری گفته است: «در میان امت اسلامی، کسی عابدتر از فاطمه (سلام الله علیها) نبود. او چنان در عبادت پیش رفت که پاهای مبارکش ورم کرد» (بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۷۶ و ۸۴).

جلوه‌هایی از عبادت حضرت فاطمه (سلام الله علیها)

۱. تهجد

شب‌زنده‌داری از جلوه‌های درخشان زندگی عبادی حضرت فاطمه (سلام الله علیها) بود. ایشان پس از به خواب رفتن همگان، در سجاده عبادت به نماز می‌ایستاد و در مناجات با خدا غرق می‌شد (رفیعی، ۱۳۸۷: ص ۴۷). ایشان با اقتدا به پدر بزرگوارشان، به آیات سوره مزمل عینیت بخشیدند و مصداق کامل این آیه شریفه بودند: «وَالَّذِينَ يَبْتُغُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا» و آنان که برای پروردگارشان، شب را در حال سجده و قیام سپری می‌کنند (فرقان: ۶۴).

امام حسن مجتبی (علیه السلام) شب‌زنده‌داری مادرشان در شبی از شب‌های جمعه را این‌گونه توصیف می‌کنند: «مادرم فاطمه (سلام الله علیها) را در محراب عبادت دیدم که تمام شب را به قیام، قعود، رکوع و سجود گذراند. ایشان تمام مردان و زنان مؤمن را نام برده و برایشان دعا می‌کرد، بی‌آنکه برای خود دعایی کند. هنگامی که علت را پرسیدم، فرمودند: "فرزندم! اول همسایه، سپس خانه"» (مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۸۱-۸۲).

شب‌زنده‌داری حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) آن چنان امام علی (علیه السلام) را شاد کرد که وقتی پیامبر (صلی الله علیه و آله) پرسیدند: «همسرت را چگونه یافتی؟» فرمودند: «نِعْمَ الْعَوْنُ عَلَي طَاعَةِ اللَّهِ؛ چه یار و یاور خوبی برای اطاعت خدا» (مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۲، ص ۱۱۷).

۲. نیایش و دعا

در کتب ادعیه، دعا‌های فراوانی از حضرت فاطمه (سلام الله علیها) نقل شده که در مناسبت‌های مختلف می‌خواندند (رفیعی، ۱۳۸۷: ص ۵۰). ابن عباس روایت می‌کند: «فاطمه (سلام الله علیها) پس از نماز به درگاه خداوند دعا کرد و فرمود: «خدایا! به حق محمد و علی و حسن و حسین، همان‌گونه که برای بنی اسرائیل مانده فرستادی، برای ما نیز بفرست.» هنوز دعایشان پایان نیافته بود که ظرفی پر از طعام بهشتی نازل شد» (محدث بحرانی، العوالم، ج ۱۱، ص ۲۳۵).

از جمله دعا‌های معروف ایشان، «دعای نور» است که به سلمان فارسی تعلیم دادند و فرمودند: «مداومت بر آن، تو را از تب ایمن می‌دارد.» سلمان می‌گوید: «سوگند به خدا! این دعا را به بیش از هزار نفر که از تب رنج می‌بردند آموختم و همگی شفا یافتند» (مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۶۷-۶۸).

۳. تسبیحات حضرت زهرا (سلام الله علیها)

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) ذکراهایی به دخترشان آموختند که به «تسبیحات حضرت زهرا (سلام الله علیها)» شهرت یافت. هنگامی که امام علی (علیه السلام) برای کمک گرفتن در کارهای خانه نزد پیامبر رفتند، ایشان فرمودند: «چیزی به شما می‌آموزم که از خدمتکار بهتر است: پیش از خواب، ۳۴ بار الله اکبر، ۳۳ بار الحمدلله و ۳۳ بار سبحان الله بگویید.» حضرت زهرا (سلام الله علیها) با شنیدن این سخن، سه بار فرمودند: «از خدا و پیامبرش راضی شدم» (مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۸۲-۸۳) و بدین سان، تسبیحات یاد شده به نام تسبیحات حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) معروف شد و آن حضرت و دیگر امامان معصوم (علیهم السلام) بر آن اهتمام داشتند.

۴. حمد و سپاس

حمد مقام ستایش و سپاس است، خواه در مقابل نعمت، که شکر نام می‌گیرد و خواه بدون نعمت، که آن ذات استحقاق ستایش را دارد. حضرت فاطمه (سلام الله علیها) در مقام حمد و سپاس، الگویی بی‌نظیر بودند. ایشان در مناجات‌هایشان، نعمت‌های معنوی را بر مادی مقدم می‌داشتند و می‌فرمودند: «ستایش مخصوص خداوندی

است که شناختش را - که برترین نعمت‌هاست - به ما ارزانی داشت و دل‌هایمان را به سوی خود متوجه ساخت... او را سپاس می‌گوییم که مرا به دین خود هدایت کرد و جز بندگی خود چیزی در جانم نهاد» (الطاووسی، ۱۳۸۵: ص ۱۵۹).

عبادت و بندگی خالصانه حضرت زهرا (سلام الله علیها)

معصومان (علیهم السلام)، از جمله حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها)، در والاترین مرتبه شناخت ذات اقدس الهی جای دارند. این درک ژرف و شناخت کامل، آنان را به ارتباطی دائمی و انسی پایدار با معبود کشانده و به عبادتی مشتاقانه و خالصانه در پیشگاه حق واداشته است. عبادت، نمود خضوع و خشوع بنده در برابر معبود و سرفروآوری آفریده‌ای ناتوان در برابر آفریننده‌ای توانا و کامل است. این نیاز بنده‌ای فقیر به درگاه خداوندی غنی است؛ هرچه بنده خود را نیازمندتر و ضعیف‌تر ببیند، بیشتر شیفته عظمت و جلال معبود گشته و با بندگی خالصانه به تماشای جمال یار می‌نشیند (رفیعی، ۱۳۸۷: ص ۴۳).

شرط دستیابی به کمال و برخورداری از نعمت‌های الهی، توجه به منشأ تمام کمالات و ولی نعمت حقیقی است؛ چرا که هر چه هست از اوست: «وَلَوْ لَّا فَضَّلَ اللَّهُ عَلَیْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَّی مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّی مَنْ یَشَاءُ». در چنین جایگاهی است که حضرت فاطمه (سلام الله علیها) پیوسته خود را برای عبادت از همه تعلقات دنیوی فارغ می‌ساخت (نور: ۲۱).

امام باقر (علیه السلام) روایت می‌کنند: «روزی پیامبر (صلی الله علیه و آله) سلمان را به خانه فاطمه (سلام الله علیها) فرستاد. سلمان گفت: پشت در ایستادم و سلام کردم. وقتی وارد شدم، صدای تلاوت قرآن فاطمه را از اندرون شنیدم، در حالی که آسیاب دستی در اتاق بیرونی می‌چرخید، بی‌آنکه کسی هدایتش کند.» هنگامی که پیامبر (صلی الله علیه و آله) این گزارش را شنیدند، تبسم فرموده و گفتند: «ای سلمان! خداوند قلب و جوارح دخترم را چنان از ایمان آکنده که او خود را برای عبادت و اطاعت از حق تعالی از همه چیز فارغ ساخته است.» در پایان روایت آمده که خداوند فرشته‌ای را مأمور چرخاندن آسیاب نموده بود (مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۴۶).

دختر پیامبر (صلی الله علیه و آله) با تمام وجود عبادت می کرد و به برکات آن معترف بود. از این رو می فرمود: «مَنْ أُصْعِدَ إِلَيَّ اللَّهُ خَالِصَ عِبَادَتِهِ أَهْبَطَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَيْهِ أَفْضَلَ مَصْلِحَتِهِ»؛ هر که عبادت خالصانه خود را به درگاه خداوند صعود دهد، پروردگار بزرگ برترین مصلحت را برایش فرو خواهد فرستاد (نهج الحیاة، ص ۱۶).

حضرت فاطمه (سلام الله علیها) چنان در عبادت پیش رفت که پاهای مبارکش متورم شد. از نظر فراوانی بندگی و عبودیت، پیشگام همگان بود تا آنجا که عابدان را به حیرت واداشت. فرزندش امام حسن مجتبی (علیه السلام) می فرماید: «مادرم فاطمه (سلام الله علیها) را در شب جمعه در محراب عبادت دیدم که پیوسته به رکوع و سجود مشغول بود تا صبح فرا رسید» (بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۸۱). در ادامه این حدیث آمده که ایشان یکایک مؤمنان را با نام دعا می کرد، اما برای خود درخواستی نمی نمود. هنگامی که علت پرسیده شد، فرمودند: «پسرم! نخست [به فکر] همسایه، سپس خانه» (بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۷۶ و ۸۴).

با توجه به اینکه مؤثرترین روش تربیتی، ارائه الگوی عملی است، دختر گرامی پیامبر (صلی الله علیه و آله) از مسیر عبودیت و بندگی الهی و در برابر دیدگان فرزندان معصومش، توانست آنان را به کمال مطلوب برساند (بابزاده، ۱۳۸۵: ص ۹۸). به همین جهت، دختران حضرت فاطمه (سلام الله علیها) جای خالی مادر را پر کردند و نماز شب را ترک نمودند. حتی به نقل از امام سجاد (علیه السلام) در ایامی که مصائب کربلا کمر اهل بیت را خم کرده بود، آن بانوان بزرگوار، نماز شب را سولو به صورت نشسته— ترک نکرده و راه فاطمه (سلام الله علیها) را ادامه دادند. همچنین پسرانش امام حسن و امام حسین (علیهما السلام) شیوه بندگی مادر را الگوی خود قرار داده و معمولاً در شبانه روز هزار رکعت نماز می گزاردند (الغدیر، امینی، ج ۵، ص ۲۵).

ابن عباس نقل می کند: «روزی پیامبر (صلی الله علیه و آله) نشسته بودند که نوبتی امام حسن، امام حسین، فاطمه و علی (علیهم السلام) به حضورش رسیده و در کنارش آرام گرفتند. رسول خدا با دیدن آنان شروع به گریه کرده و مصائب آینده پس از رحلتش را بیان کردند... سپس در مورد فاطمه (سلام الله علیها) فرمودند: «دخترم فاطمه، سرور زنان جهانیان از اولین تا آخرین است. او پاره تن من، نور چشمانم و میوه دل من است. فاطمه

حوری‌ای است در صورت انسان. هرگاه در محراب عبادت ظاهر شود و در پیشگاه خدا قرار گیرد، نورش بر فرشتگان آسمان‌ها می‌تابد، همان‌گونه که نور ستارگان بر اهل زمین می‌درخشد. در این حال خداوند به فرشتگان می‌فرماید: ای فرشتگان! به فاطمه، سرور زنان و کنیزانم بنگرید که چگونه در برابر من به عبادت ایستاده و از ترس و خشیتیم می‌لرزد و با چه روحیه‌ی معنوی و حضور قلبی مرا پرستش می‌کند. شما فرشتگانم را گواه می‌گیرم که پیروان راستین او را در آتش نمی‌سوزانم» (جلاء العیون، ج ۱، ص ۱۸۶-۱۸۷). این حدیث شریف -که از منابع معتبر اهل سنت نیز نقل شده- نشان می‌دهد که حضرت فاطمه (سلام الله علیها) تا چه اندازه در پیشگاه الهی ارزش دارد و چگونه پروردگار به عبادت و نیایش او بر فرشتگان مقرریش مباحثات می‌کند.

از ویژگی‌های بارز نماز و عبادت حضرت فاطمه (سلام الله علیها)، خوف و خشیت ایشان بود. ابو محمد دیلمی در ارشاد القلوب روایت می‌کند: «كَانَتْ فَاطِمَةُ تَنْهَجُ فِي صَلَوَاتِهَا مِنْ خَوْفِ اللَّهِ»؛ فاطمه (سلام الله علیها) در نمازش از ترس خدا نفس‌نفس می‌زد. این حالت که در نماز و دعا برای حضرت زهرا (سلام الله علیها) پیش می‌آمد، ناشی از خوف و خشیت ایشان از ذات باری تعالی بود. ممکن است پرسیده شود که علت این خوف چیست، با اینکه ایشان معصوم بودند و آیه تطهیر در شأنشان نازل شده است؟ پاسخ آن است که علت این خوف و خشیت، معرفت کامل ایشان نسبت به خداوند متعال بود (روحانی علی‌آبادی، ۱۳۷۹: ص ۹۳۳-۹۳۴).

نتیجه‌گیری

حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) با عبادت، انسی دیرینه داشت و خداوند را با کمال معرفت و محبت می‌پرستید. عبادت خدا از اولویت‌های زندگی ایشان بود و از این رو، به بهترین شکل به فلسفه آفرینش خود - که بندگی پروردگار یکتا است - جامه عمل پوشاند و برترین الگو برای پرستش‌کنندگان ذات اقدس حق گردید. انگیزه‌های عبادت‌کنندگان، کیفیت عبادت آنان را متمایز می‌سازد و اگرچه انگیزه‌هایی مانند ترس از جهنم یا طمع بهشت برای انجام عبادت کافی است؛ اما برترین انگیزه، عبادت از روی محبت است که عبادت حضرت فاطمه (سلام الله علیها) این‌گونه بود. عبادت‌های ایشان از ترس و طمع مبراً و تنها بر اساس حب الهی - که سراسر وجودشان را فرا گرفته بود - استوار بود. ایشان فارغ از هر چیز به عبادت خدا می‌پرداخت و خداوند نیز زمینه‌های این پرستش را برایش فراهم آورده بود. عبادت حضرت زهرا (سلام الله علیها) به دلیل نورانیت

قلب و معرفت بسیار والای ایشان، در قلّه‌ی عبادت‌ها می‌درخشید و از گستردگی و عمق ویژه‌ای برخوردار بود. شاخصه‌های رفتاری از دیگر مصادیق سبک زندگی اسلامی هستند که در مواجهه با مشکلات، به عنوان راهبردهای آرامش‌بخش و مشکل‌گشا مورد توجه قرار می‌گیرند. توکل و اعتماد به خداوند، صبر، دعا و تقویت امید و نشاط از مهم‌ترین این شاخصه‌ها هستند که حضرت فاطمه (سلام الله علیها) در خطبه فدکیه به آن‌ها اشاره فرموده‌اند. اهمیت دادن به قرآن، دعا و نیایش، نماز، روزه، پرداخت زکات و انجام حج از برجسته‌ترین مؤلفه‌های عبادی سبک زندگی اسلامی به شمار می‌روند. حضرت فاطمه (سلام الله علیها) ضمن اشاره به این شاخصه‌ها، به فلسفه هر یک در زندگی نیز می‌پردازند. این مؤلفه‌ها افزون بر سوق دادن جامعه به سوی کمال و سعادت، تعالی فردی را نیز در پی دارند. سیره حضرت فاطمه (سلام الله علیها) به خوبی نمایانگر حضور فعال ایشان در جامعه و دغدغه‌ی ایشان برای تعالی فردی و اجتماعی امت اسلامی بوده است.

فهرست منابع

قرآن کریم

- آذریان، ساره و رضوی‌دوست. (۱۳۹۴). نگاهی به عبادت بانوی بانوان حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها). همایش سراسری علمی پژوهشی شناخت اخلاق و آداب حسینی، تایباد.
- اکبری، محمد رضا. (۱۳۸۹). سیمای فاطمه زهرا (سلام الله علیها): سیمای معنوی حضرت زهرا (سلام الله علیها). تهران: سازمان تبلیغات اسلامی؛ شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- احمدی، حبیب الله. (۱۳۸۵). فاطمه الگوی زندگی. قم: انتشارات فاطیما.
- اربلی، علی بن عیسی. (۱۳۸۱). كشف الغمّة فی معرفة الأئمّة. تبریز: انتشارات بنی هاشمی، ج ۱.
- امینی، عبدالحسین. (۱۳۷۴). الغدير فی الكتاب و السنه و الادب: کتاب دینی، علمی، فنی. مرکز الغدير للدراسات الاسلامیه، ج. ۵، ص ۲۵.
- ارفع، سیدکاظم. (۱۳۸۰). سیره عملی حضرت فاطمه زهرا. بی جا: انتشارات تربت.
- ابن شهر آشوب. (۱۳۷۶). مناقب آل ابیطالب. قم: المکتبه الحیدریه؛ کتابفروشی مصطفوی، ج ۳، ص ۳۴۱.

جباری، محمد رضا. (۱۳۹۲). سیره اخلاقی و سبک زندگی حضرت زهرا (س). تدوین نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی، قم: دفتر نشر معارف.

_____ (۱۳۸۵). عرفان و عبادت در سیره پیامبر اعظم (ص). فصلنامه علمی تخصصی تاریخ در آینه پژوهش. ش ۱۱، ص ۸۳-۱۱۲.

جلیل زاده، سمانه. (۱۳۹۷). سبک زندگی قرآنی حضرت زهرا (سلام الله علیها). پایان نامه درجه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآنی، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی مراغه.

بابازاده، علی اکبر. (۱۳۷۳). تجلیات ولایت. قم: نشر قدس.

_____ (۱۳۸۵). تحلیل سیره فاطمه الزهرا (سلام الله علیها). ویرایش ۲، قم: انتشارات دانش و ادب.

بحرانی اصفهانی، عبدالله بن نورالله. (۱۴۱۳ ق.). عوالم العلوم و المعارف و الأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال، مستدرک سیده النساء إلى الإمام الجواد. محقق: محمدباقر موحد ابطحی اصفهانی. مؤسسه الإمام المهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف). ج ۱۱.

حسینیان قمی، مهدی. (۱۳۷۹). زخم خورشید. تهران: انتشارات امیرکبیر.

دشتی، محمد. (۱۳۹۱). نهج الحیاه، فرهنگ سخنان حضرت فاطمه (سلام الله علیها). قم: نشتا؛ موسسه تحقیقاتی امیرالمومنین (علیه السلام)، ص ۱۶.

روحانی علی آبادی، محمد. (۱۳۷۹). زندگانی حضرت زهرا (سلام الله علیها). تهران: انتشارات مهام.

رفیعی، علی. (۱۳۸۷). درآمدی بر سیره فاطمی (سلام الله علیها) اخلاقی، تربیتی، سیاسی و اجتماعی. تهیه کننده پژوهشکده تحقیقات اسلامی، قم: انتشارات زمزم هدایت.

رودگر، محم جواد. (۱۳۹۵). عرفان زهرایی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

_____ (۱۳۹۰). زهره آسمان: جاذبه های عرفانی حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) و مادران ائمه (علیهم السلام) و بررسی ریشه های رویش و زایش خرافات و انحرافات در عرفان. قم: نشر وثوق.

شوشتری، قاضی نور الله. (۱۳۸۱). احقاق الحق. تهران: کتابفروشی اسلامی.

شیخ طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۱ق). مصباح المجتهد. بیروت: مؤسسه فقه الشیعه.

الطاووسی، رضی الدین ابوالقاسم علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن محمد. (۱۳۸۵ق). فلاح السائل، عراق: منشورات مکتبه الحیدریه فی النجف.

طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان فی تفسیر القرآن. مترجم: محمد باقر موسوی. قم، جامعه مدرسین، حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ج. ۳.

عباسی فردویی، غلامعلی. (۱۳۸۶). پرتوی از مکتب زهرا (سلام الله علیها). قم: انتشارات زائر.

عزیزی، عباس. (۱۳۷۷). نماز و عبادت فاطمه زهرا (سلام الله علیها). قم، انتشارات حوزه علمیه قم، بی جا.

قائمی، علی. (۱۳۸۶). در مکتب فاطمه (سلام الله علیها). تهران: انتشارات امیری.

مجلسی، محمد. (۱۳۷۹). زندگانی حضرت زهرا (سلام الله علیها). مترجم محمد روحانی علی آبادی. تهران: انتشارات مهام، ج. ۴۳.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. بیروت: مؤسسه وفا، ج. ۴۳، ص. ۴۶.

محلّاتی، ذبیح الله. (۱۳۶۸). ریاحین الشریعه. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ج. ۱.

مستقیمی، مهدیه السادات و فاطمه سادات دریاباری. (۱۳۹۳). سیره عبادی و معنوی حضرت فاطمه (سلام الله علیها). دانشنامه فاطمی، حیات منزلت و شخصیت فاطمی (سلام الله علیها). زیر نظر علی اکبر رشاد. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

محدث بحرانی، عبدالله بن نورالله. (۱۳۰۴). عوالم العلوم و المعارف و الاحوال من الایات و الاخبار و الاقوال [بحرانی]. قم: عطرتت؛ مدرسه الامام المهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف). ج. ۱۱، ص ۲۳۵.